

ՎԱՐՂԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻՆ ԵՎ «ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

(Գրախոսության փոխարեն)

Վեցնտիկում լույս տեսավ Հայաստանի ավագագույն պատմաբաններից մեկի՝ բազմավաստակ հայագետ և ներհուն մտտեմագետ Հ. Ս. Անասյանի «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» աշխատությունը¹, որը արժեքավոր ներդրում է հայ միջնադարյան մատենագրության պատմության համար։ Սույն գործը արդյունք է հեղինակի կատարած երկարամյա ձեռագրագիտական տքնաջան աշխատանքների։ Այն խիստ կարևոր նպաստ է քերում Վարդան Այգեկցու ժառանգության ամբողջացման, ինչպես նաև մեծ մասամբ անհայտ մնացած նրա կենսագրության լրացման ուղղությամբ։ Միաժամանակ նոր նյութեր է տալիս հայ դավանաբանական գրականության պատմության համար։

Անասյանը հայտնաբերում է Վարդան վարդապետ Այգեկցու գրչին պատկանող երեք երկեր։ Դրանցից առաջինը, որն ամբողջական մի աշխատություն է և կրում է «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաատոյ» խորագիրը, ավարտվել է 1205 թվականին։ Այն բաղկացած է 16 գլուխներից և ընդգրկում է երկու հիմնական մասեր, որոնք նվիրված են դավանաբանական և ծիսական հարցերին։ Թեև այս գործը իր ժամանակին հայտնի է եղել ներհուն բանասեր կարապետ եպիսկոպոսին։ Տեր-Մկրտչյանին, սա-

կայն նա պատկերացում չէր ունեցել, որ այդ երկը Վարդան Այգեկցու հեղինակությունն է։ Այնինչ Անասյանը սույն աշխատության տարբեր գրչագրերի հայտնաբերման և համեմատման շնորհիվ և նորահայտ հիշատակարանների լույսի տակ անվիճելիորեն կարողացել է ապացուցել, որ «Արմատ հաատոյ» երկի հեղինակը Վարդան Այգեկցին է։ Եթե Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3295 ձեռագրից (էջ 338ա) կամ նրան նմանվող գրչագրերից հայտնի էր, որ առանց մականվան մի ոմն Վարդան էր հիշվում իբր նրա հեղինակ, — մի անորոշ տվյալ, որի պատճառով, ինչպես նշեցինք, Կ. եպիսկոպոսին։ Տեր-Մկրտչյանին անծանոթ էր մնացել այդ գրքի հեղինակային պատկանելիությունը, — սույն Անասյանը Մատենադարանի № 8356 նորահայտ ձեռագրի օգնությամբ, որը Վարդան Այգեկցու գործերի մի ժողովածու է և արտագրվել է նրա ինքնագիր օրինակից 1322 թ. Կամրիկ անապատում, կարողացավ պարզել, որ այդ ձեռագրում եղող §§ 14—20 քննադրերը նույնն են «Արմատ հաատոյ»-ի Ժ—ԺԶ գլուխների հետ, հետևաբար Այգեկցին է նաև «Արմատ հաատոյ»-ի հեղինակը։ № 8356 թանկագին գրչագրի նույնքան թանկագին հիշատակա-

¹ «Կնիք հաատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցու յուրաքանչեւ և սուրբ հոգեկիր հարցն մերոց դասնութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւքեալ։ Հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի», Էջմիածին, 1914, տես առաջաբանը էջ CX—CXIX:

² Հակոբ Ս. Անասյան, գրախոսվող աշխատությունը, էջ 14:

* Հակոբ Ս. Անասյան, «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ։ Բնագիրներ. Վասն անհրաւր քամբաստողաց եկեղեցոյս Հայաստանեայց, Վասն շատախաջ քննողացն յանդիմանութիւն։ Արտատպւած «Բազմավէպ»-ի 1968, թ. 7—12 բացառիկէն, Վեցնտիկ—Ս. Ղազար, 1969:

«Անձկությունն և մեծ սիրով հաւատով, յուսանիլն մեր զաստուածաշունչ կտակարանս, հաւաքեցի զայս աստուածաբնակ տառն ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերժուածողաց, ուր և գտանէի վկայություն ի նորք գիրս եւ մեկնիչս կամ ի թուխտ գիրս և կամ ի հաւաքման սրբոց հայրապետաց և բարեփառ հարցն մերոց, զոր արարեալ եմ ընդդէմ ամենայն հերժուածողացն»⁶:

Վարդանը իր հետազոտությունների ընթացքում հատկապես պրպտել է Հոռմկաշի կաթողիկոսարանի մատենադարանը. «Ուր գտաք,—գրում է նա,—ծողովեալ զհաւաքման գիրս և թուխտ սրբոց հայրապետաց և մարապիայ վարդապետացն Հայոց զոր արարեալ եմ ընդդէմ հերժուածողացն»⁷: Վարդանը իր որոնումների ընթացքում ձեռագրերից ծաղկաբաղ է արել օտար և հայ մատենագիրների ասույթները՝ «սուանց անելորդ բանիւ», ինչպես գրում է նա: Ի վերջո աւարտին հասցնելով իր «Հաւատարմատ»-ը, նա լավագույն կերպով գիտակցում էր, թե ի՞նչ նշանակություն կարող է ունենալ իր այդ երկը տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական բարդ իրադրության պայմաններում: Վարդանը այդ մասին գրել է հետևյալ նշանակալից տողերը՝ ուղղված ընթերցողին. «Եւ արարի թեզ առ ձեռն պատրաստ զէն, ո՛վ սիրելի, ընդդէմ թերավարժ՝ երկմիտ քննողաց, քանզի խոցիւր հոգիս յորժամ սիրողք բաժանման տգիտաբար խօսէին վասն երկու բնութեան և կամ վասն այլոց խորհրդոց, և այս ետ ձեռնարկել մեզ յայս բան, որ ի վեր է քան զկար մեր»⁸:

Վարդանի կանխատեսումները իր աշխատության կատարելիք դերի մասին՝ ի գուր չանցան: Նրա երկը հզոր զենք դարձավ հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի ձեռքին ընդդէմ օտարոտի թշնամական սադրանքների և լուսաբանող ուղեցույց՝ վերջիններիս ազդեցության տակ ընկած որոշ թվով հայերի համար: Իրա լավագույն ապացույցն է հանդիսանում այն մեծ ընդունելությունը, որին «Հաւատարմատ»-ը արժանացել է իր ժամանակին: Վարդանը, գոհացում տալու համար իր երկապիտության նկատմամբ ցուցաբերվող մեծ հետաքրքրությամբ, ստիպվել է կարճ ժամանակում 12 անգամ այն ընդօրինակել և տարածել, մի բան, որը խիստ ուշագրավ երկվույթ է նաև հայ գրչության պատմության մեջ: Վարդանը միաժամանակ թելադրել է ուրիշներին ևս՝ տարածել այն: Հիշյալ գործի

գտած ընդունելության լավագույն ապացույցներն են նաև այժմ «Հաւատարմատ»-ի տարբեր օրինակների սովորությունը ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ արտասահմանի ձեռագրատներում: Անասյանը նշում է մոտ մեկուկես տասնյակ լրիվ և կամ թերի օրինակներ:

Վարդանի հիշյալ աշխատության ունեցած պատմական նշանակությունը և արժեքը լավագույն կերպով է բնորոշել հեղինակի ժամանակակից և նրա հովանավոր Պաղտին իշխանը, որը Վարդանին ուղղած իր թղթում գրել է. «Եւ ես ուրախացաք վասն գրոցս՝ զոր առաքեցեր առ մեզ. զի արմատ է սա հաւատով եւ գործարան ամենասուրբ Երրորդութեանն որով լուսաւորեցաք հոգւով և մարմնով, և պայծառագոյն իմացաք ի սմանէ մեծ և աստուածային խորհրդածութիւնս»⁹: Վարդանի սույն գործը իր թարմությունը և նշանակությունը չի կորցնում նաև հետագա ժամանակներում, անգամ հայերի հայրենի սովորությունների դեմ ծառացող օտար ուժերի համար: Ավելորդ չի լինի նշել այս առթիվ, որ քաղկեդոնականների կողմից հայերի դեմ ուղղված ամբաստանությունների շարքում, որպես «մոլորություններ» պարունակող, հայերեն 18 գրքերի ցուցակի երկրորդ տեղում հիշվում է «Հաւատարմատ»-ը¹⁰: Հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի հակառակորդների կողմից դեռևս 14-րդ դարի կեսին Վարդանի այդ աշխատության հիշատակությունը առաջնակարգ տեղում ցույց է տալիս, թե այն ինչպիսի՜ հզոր զենք էր դարձել հայերի ձեռքում՝ քաղկեդոնական քարոզչության դեմ:

Վարդանի սույն գործի նշանակությունը փաստող մի կարևոր տվյալ է նաև երկաբնակների կողմից գրված մի այլ «Արմատ հաւատով»-ի գոյության ապացուցումը Անասյանի կողմից¹¹: Այդ մասին խոսվում է 1806 թ. Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի կողմից Հեթում Բ-ին ուղղված հայտնի թղթում, որ հրատարակել է լատին քարոզիչ Կղեմես Գալանտը¹²: Անասյանը փաստարկում է, որ այն գրված պետք է լինի ԺԳ դարի երկրորդ կեսին, այսինքն Վարդանի «Արմատ հաւատով»-ից շուրջ կես դար հետո: Երկաբնյա «Արմատ հաւատով»-ի երևումը մի անգամ ևս ապացուցում է, թե ինչպիսի՜ խոշոր նշանակություն է ունեցել այդ ժամանակաշրջանում Վարդանի գրած ուղղափառ «Հաւատարմատ»-ը, որ նրա հակառակորդ-

⁶ Տես Հ. Ա. Անասյանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 9—10 (Մաշտոցյան Մատենադարանի ձևագիր № 3295, էջ 535ա):

⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

⁸ Նույն տեղում, էջ 10:

⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 36, ծանոթ. 153:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 37:

¹² Կ. Գալանտ, Միաբանություն Հայոց սուրբ եկեղեցուն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցուն Հռոմեաց, հո. Ա, Հոռմ, 1650, էջ 435—440:

ները ստիպվել են նույն անունով աշխատությունն ստեղծել միաբնակ հայերի դեմ պայքարելու և կամ անտեղյակ մարդկանց մոտ շփոթությունն ստեղծելու համար:

Նորահայտ աշխատությունը, օտար և հայ բազմաթիվ հեղինակների մատենագրական վկայություններով, նաև աղբյուրագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում: Այնտեղ ի հայտ են գալիս մի շարք հեղինակներ, որոնց ինքնությունը մեզ անծանոթ է, կամ այնպիսիներ, որոնց գործերը մեզ չեն հասել: Այնտեղ վկայություններ կան անծանոթ մատենագիրներ Տեղեայրենոսից, Դակեղից, Մալկիեայից և ուրիշներից: Նշենք նաև, որ Մալկեայ Բերսունացու գործերից կատարված հայերեն թարգմանությունների մասին հայագիտությանը դարձյալ ոչինչ հայտնի չէր, մինչև Անասյանի կողմից Վարդանի հիշյալ աշխատության հայտնաբերումը¹²:

Վարդանն իր այս երկում մի շարք վկայություններ է բերել նաև քաղվածաբար և ոչ քառացի: Այդպիսիներից է, օրինակ, Աբրահամ կաթողիկոս Աղբաթանեցու «Ի հաւատոյ թղթէն Աբրահամու եպիսկոպոսի» խորագրի տակ բերված հատվածը, որն ամբողջությամբ պահպանվել է «Գիրք թղթոց»-ում¹³ և համառոտ՝ Ուխտանես պատմչի մոտ¹⁴, «Թուղթ շրջագայական» վերնագրով:

Վարդանն իր սույն աշխատության մեջ բազմաթիվ անգամներ վկայակոչումներ է բերել ուն Անանիա վարդապետից: Անասյանը կարծում է, որ այդ քաղվածքները կատարված են Անանիա Սանահնեցուց¹⁵: Հարցը մեզ համար հետաքննելի է մնում, քանի որ Նարեկյա վանքի և դպրանոցի հիմնադիր Անանիա Նարեկացին առաջինն էր, որ, ըստ իր աշակերտ՝ Ուխտանես պատմչի հավաստի վկայության, գրեց երկաթնակների դեմ մի աշխատություն՝ «Հաւատարմատ» անունով, և այն ներկայացրեց Խաչիկ Ա. կաթողիկոսին¹⁶, ամենայն հավանականությամբ 973 թ. և որը սակայն այժմ կորած է: Վերջերս բազմախառնակ ձեռագրագետ Տ. Նորայր եպիսկ. Պողարյանն իր «Հայ գրողներ Ե—ԺԷ դդ.» արժեքավոր հատորում նշում է Երուսաղեմում պահվող մի ձեռագրի մասին, որը Անանիա Նարեկացու «Հնդդէմ երկաթնակաց» ծավալուն գործն է և թվում է, որ

Անանիա Սանահնեցին օգտված լինի նրանից, քանի որ վերջինիս «Հակաճատութեան» մեջ կան համանման շատ հատվածներ¹⁷: Հետագայում Վարդանի սույն նորահայտ գործում գտնվող ուն Անանիա վարդապետի վկայությունների համեմատությունը մի կողմից Անանիա Սանահնեցու և մյուս կողմից Երուսաղեմի հիշյալ գրչագրի հետ կարող է կարևոր նշանակություն ունենալ Անանիա Նարեկացու կորած աշխատությունը ի հայտ բերելու գործում: Անհրաժեշտ է նշել, որ Վարդանի «Արմատ հաւատոյ»-ի աղբյուրների հետագա ստուգման հարցը թեև շատ աշխատատար և մաշեցնող գործ է, սակայն արժեքավոր գյուտեր կարող է ընձեռել հայ մատենագիտության և առհասարակ հայ աղբյուրագիտության համար:

Անասյանը իր նորահայտ նյութերը ներկայացրել է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3295 և № 8356 ձեռագրերի հիման վրա: Տրված են նաև այդ գրչագրերի նկարագրությունները: Հեղինակին ցարդ հաջողվել է գտնել «Արմատ հաւատոյ»-ից 7 ձեռագիր օրինակներ (Մաշտոցյան Մատենադարանի №№ 3295, 512, 1982, 4425, 6567, 7255 ձեռագրերն է Մարսելյում մի գրչագիր), որոնցից սակայն ցարդ հայտնի՝ ամենալրիվ միակ օրինակը 3295 համարը կրող ձեռագիրն է: Զեռագրերի այս խումբը Անասյանը ճշտում է որպես ընդարձակ խմբագրություն, քանի որ նրան հայտնի է նաև մի երկրորդ խումբ ևս, որ նա անվանում է համառոտ խմբագրություն և որից մի շարք օրինակներ են գտնվում Երևանի, Վիեննայի, Արմաշի (այժմ անհայտ կորած), Վենետիկի և Հռոմի մատենադարաններում: Հիշյալ երկու տարբեր խմբագրությունների մասին անցյալում Կարապետ եպիսկ. Տեր-Մկրտչյանը այն կարծիքն է հայտնել, որ դրանք դավանաբանական տարբեր ժողովածուներ են. այնինչ, ինչպես այժմ ապացուցվում է, դրանք միևնույն ժողովածուի տարբեր խմբագրություններն են:

Ոչ պակաս ուշադրության արժանի է նաև Անասյանի կողմից Մաշտոցյան Մատենադարանում № 8356 ձեռագրի հայտնաբերումը, որպես Վարդան Այգեկցու երկերը պարունակող ժողովածու: Սույն գրչագրի արժեքը շատ ավելի է մեծանում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ, ինչպես արդեն ասվեց, այն ուղղակի ընդօրինակված է Այգեկցու ինքնագրի օրինակից և միաժամանակ պարունակում է հեղինակի հիմնականում անհայտ մի շարք գործերը: Դարձյալ վերոհիշյալ այդ ձեռագրում եղող նյու-

¹² Լ. Ս. Անասյան, Հայկական Մատենագիտություն, Ա, էջ 1089:

¹³ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 192—193:

¹⁴ Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, հատված Բ, Վաղարշապատ, 1871, էջ 132—136:

¹⁵ Տես Անասյանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 38, Վարդանի սույն աշխատության մեջ վկայակոչվող հեղինակների ցուցակը:

¹⁶ Ուխտանես եպիսկոպոս, Ա, էջ 11:

¹⁷ Նորայր եպիսկ. Պողարյան, Հայ գրողներ Ե—ԺԷ դար, Երուսաղեմ, 1971, էջ 151:

թերից են գրախոսվող աշխատության մեջ հրատարակված՝ Այգեկցու երկու փոքրածավալ գործերը: Դրանցից առաջինը կրում է «Վասն անիրա քամառողաց եկեղեցույն Հայաստանայց» խորագիրը և համարվում է «Արմատ հաւատոյ»-ի ավարտման ժամանակակից: Անասյանը գտնում է, որ սույն գրվածքը կոչված է ավելի լուսաբանելու այն խնդիրները, որոնք ծնունդ են տվել «Արմատ հաւատոյ» գրքին և վերաբերում են մոտավորապես ԺԲ դարի վերջերին և կամ ԺԳ-ի սկզբներին: Սույն բնագիրը ևս գրված է հայրենի ավանդությունները պահպանելու ջերմ ձգտումով և հիմնականում միջոված է Հայաստանայց եկեղեցու առաքելական ծագմանը և նրա հիմքերի պաշտպանությանը: Այն ուղղված էր քաղկեդոնականությանը հարող հայերին, որոնք, գաղափար իսկ չունենալով հայ ժողովրդի և նրա եկեղեցու դավանության մասին, բամբասում էին, թե «Հայք տգէտ և վերջին ազգ են»:

Հրատարակվող երկրորդ բնագիրը մի բնագրանակ թույլ է՝ «Վասն շատահաջ քննողացն լանդիմանութիւն» խորագրով, որը գրված է Դոսխ (Տասխ) ձորից, ուր գտնվում էր Այգեկի վանքը և ուղղված էր հեղինակի ծննդավայր Մարաթայի և նրա շրջականների, այսինքն բովանդակ Դյուք (Տյուք) գավառի հայ, հույն և ասորի բնակիչներին: Իր այս թղթով Վարդանը հանդես է գալիս նաև իբրև ժողովուրդների բարեկամության ջերմ ջատագով, խաղաղության ազնիվ պաշտպան և անկողմնակալ հաշտարար ոգի: Նա բողոքովին հավասարապես հորդորում է վերջ տալ կրոնական վեճերին, այսինքն ժողովուրդների միջև եղող դավաճանական երկպառակություններին: Անասյանը սրանից առաջ իր «Վարդան Այգեկցին որպես համերաշխության գաղափարախոս» հոդվածում առանձինն անդրադարձել է այս կարևոր բնագրի նշանակությանը և նրա ներկայացրած արժեքին¹⁵:

Ինչպես նշեցինք, Անասյանը իր սույն աշխատությամբ ոչ միայն երևան է բերել Վարդանի ցարդ անհայտ մնացած աշխատությունները, այլև թանկագին լուսցումներ է կատարել հեղինակի կենսագրության վերաբերյալ: Միփառյանը քաղվախատակ հայագետ Հ. Գ. Զարպհանայանին, որն անցյալ դարի երկրորդ կեսին գրել էր իր «Պատմութիւն հայ հին դարութեան» երկը, դեռևս անձանոթ էր մնացել Վարդան Այգեկցու ինքնությունը: Զարպհանայանին ծանոթ է եղել միայն Վարդան վարդապետ Մեծը, որը Վարդան Արեւելցին է: Իսկ ինչ վերաբերում է Վարդան Այգեկցու առակնե-

րին և նրա այլ ստեղծագործություններին, դրանք դրված են Վարդան Մեծի անվան ներքո, իբրև «մանր կամ անհարազատ գրվածքներ»¹⁶:

Այգեկցին հայագիտությանը հայտնի դարձավ շնորհիվ ակադ. Ն. Մառի ջանքերի¹⁷: Սակայն վերջինս հիմնականում իր ուսումնասիրության նյութ դարձրեց Վարդանի առակները և միայն անցողակի կերպով անդրադարձավ նրա մի քանի այլ անտիպ գործերին: Ականավոր ու մեծավաստակ հայագետներ Մանուկ Աբեղյան²¹ ու Հրաչյա Աճառյանը²² իրենց աշխատություններում նորահայտ նյութերի բացակայության պատճառով հարևանցիորեն միայն կարողացան ուրվագծել Վարդան Այգեկցու կյանքն ու գործունեությունը: Աճառյանը Վարդան Այգեկցու անվան ներքո նշել է նաև՝ «Տես և Վարդան Տյուքեցի» (ՆՁ 70), որի տակ անշուշտ դարձյալ նույնինքն Այգեկցին պետք է հասկանալ:

Այսպիսով հայագիտության մեջ մալս Այգեկցին շփոթվել էր Վարդան Արեւելցու հետ և ապա հիմնականում խոսվել էր նրա առակների, ինչպես նաև նրա այգեկյան գործունեության շրջանի մասին (1210-ից հետո): Այժմ Անասյանի աշխատության շնորհիվ առաջին անգամ հայ բանասիրությանը հայտնի է դառնում Վարդանի կյանքի և գործունեության նաև մալսայգեկյան շրջանը, որը, ինչպես ցույց են տալիս փաստական տվյալները, եղել է շատ ավելի բեղուն և հարուստ: Այս ժամանակահատվածում է, որ Այգեկցին ի հայտ է գալիս իբրև եկեղեցական, հասարակական մեծ գործիչ, որը կարելի էր դրա և կատարել Կիլիկյան Հայաստանի կյանքում:

Նախ նշենք, որ Անասյանը առաջին հերթին կանգ է առել Այգեկցու հալածման հարցի վրա, որը դեռևս անլուծելի էր մնացել հայ բանասիրության մեջ: Անասյանը ճշտում է, որ հիշյալ հալածանքը տեղի է ունեցել 1205—1209 թթ. ընթացքում և ամենայն հավանականությամբ այն կարող էր արդյունք լինել Վարդանի «Արմատ հաւատոյ»-ով ծա-

¹⁵ Հ. Գ. Զարպհանայան, Պատմութիւն հայ հին դարութեան (Դ—ԺԳ դար), չորրորդ տպագրութիւն, լուսկոածովք և փոփոխութեամբ, Վենետիկ, 1982, էջ 735—745:

¹⁶ Н. Марр, Сборник притч Вардана; материалы для истории средневековой армянской литературы, ч. I—III, С.-Петербург, 1894—1899.

²¹ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 158—169:

²² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ե, Երևան, 1962, էջ 83—84:

¹⁸ «Էջմիածին», 1969, № Է—Ը, էջ 52—58:

վալած պայքարի, որն իր շատ կողմերով վերաբերում էր նաև հայ-աւստրական միջավայրին և ըստ ինքնա յայտարարւած էր նաև այն-տեղ տիրող աւստրական ազդեցության դէմ, հետեւաբար նաև՝ այդ միջավայրում դիրքն ունեցող հայ տարրերի շահերի դէմ²³։

Վարդանի վաղ շրջանի գործունեության մասին նորություն է նաև Անաւայանի կողմից ի հայտ բերված այն ուշագրաւ տվյալը, ըստ որի նա 1198 թ. ներկա է եղել Լեւոն Բ-ի թագադրության հանդէսին, տվյալ, որն ի հայտ է գալիս վերոհիշյալ «Վասն անիրաւ քամբաստողաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» նորահայտ գրվածքում։ Անաւայանը սույն նորագոյտ տվյալից ելնելով գտնում է, որ դարձյալ Այգեկցին պետք է լինի Սմբատ Սպարապետի տարեգրության մեջ նույն թագադրության հանդէսին պաշտոնական ներկայների մեջ հիշատակվող «Տէր Վարդան՝ արքեպիսկոպոս Լամբրոնին և առաջնորդ Սկևռոս» կոչված անձը²⁴։ Մեզ թվում է, որ այս փաստն անստարկելի է և Վարդանը իր նախադեպի շրջանում եղել է նաև Լամբրոնի արքեպիսկոպոս և Սկևռայի առաջնորդ։

Կենսագրական հաջորդ ուշագրաւ հայտնաբերումը վերաբերում է Վարդանի մինչ-այգեկյան շրջանում կրած մականուններին, քանի որ, ինչպես ճիշտ նկատում է Անաւայանը, Վարդանը Այգեկցի կոչվեց Այգեկում հաստատվելուց հետո միայն։ Նա Մատենադարանի №№ 728 և 1838 ձեռագրերի հիման վրա ապացուցում է, որ Վարդանը նախապես հայտնի է եղել նաև Բենիկ և Կիլիկիցի մականուններով²⁵։

Սակայն հարգելի, վատակաշատ բանասերը իր հիշյալ բազմազան հայտնաբերումներով բավարարվողը չէ։ Ինչպես իր կոթողական գործի՝ «Հայկական մատենագիտության», այնպես էլ իր նոր ուսումնասիրության մեջ կատարում է իր նյութի հետ առնչվող՝ մի շարք աղավաղված կամ ցարդ, անիմանալի մնացած բառերի կամ անունների բանասիրական նրբին և խիստ արժեքավոր ճշգրտումներ։ Այդ շարքից առաջին հերթին արժանի է հիշատակության Վարդանի նորագոյտ «Հաստատարմատ»-ում օգտագործված «Ջել» և «ուրբաթագել» բառերի հարցը և նրանց ստուգաբանությունը, որոնց

Անաւայանը նկիրել էր հատուկ հոդված²⁶։ Այդ բառերից առաջինը՝ «գել»-ը, որը երկրորդի քաղաքիչ մասն է, բոլորովին անձանոթ է եղել հայերեն լեզվի անգամ ամենահեղինակավոր քառաբաններին (Նոր Հայկազյան, Առձեռն և Արմատական), իսկ երկրորդը, որը տեղ է գտել Վենետիկյան քառաբաններում, աղավաղված էր «ուրբաթալեզ» կամ «ուրբաթագել» ձևերով և ճիշտ չէր քացատրված։ Ի վերջո կողմնակի աղբյուրների միջոցով Անաւայանին հաջողվում է ճշտել այդ բառերի ուղիղ ձևերը։ Անաւայանի ստուգաբանությամբ «գել»-ը կապ ունի գելանեղ բայի հետ և նշանակում է «խախտում»։ Հեղինակը այն քացատրում է նաև պատմականորեն։ Այգեկցու ժամանակաշրջանում հայ և աւստրի եկեղեցիների միջև եղող էական վեճերից մեկը վերաբերում էր պահքի ժամերի խախտման հարցին, ուստի և հայերի կարծիքով «ուրբաթագել»-ը պատմականորեն նշանակում էր «ուրբաթ օրվա պահքի ժամերի խախտում», որը կատարվում էր աւստրիների կողմից։

Ծանալելի բազմազան և հարուստ են Անաւայանի ճշգրտումները 1841 թ. Ներսես Պալենցի կողմից Ալիմիոնում կազմված գրացուցակի վերաբերյալ։ Այս գրացուցակում թվարկված են 18 անուն հայերեն գրքեր, որոնք «մոլորական» էին համարվել Պալենցի և լատինների կողմից։ Հայերեն գրքերի՝ լատինական տառերով գրված և մեծ մասամբ աղավաղված անունների ուղղման աշխատանքներով առաջինը զբաղվել է Մադաքիա արքեպիսկ. Օրմանյանը։ Ինչպես նշեցինք, սույն ցուցակի երկրորդ տեղում հիշվում է «Հաստատարմատ»-ը աղավաղված՝ Haradoarmet, որը Անաւայանի կողմից ճշտվում է իրեն Վարդանի կազմած «Հաստոյ պրմատ»-ը։ Հեղինակը բանասիրական դիպուկ կոախումներով կարողանում է ճշգրտել մի շարք գրքերի անուններ ևս, որ Օրմանյանը իր ժամանակին չէր կարողացել պարզել։ Իրեն 8-րդ գիրք սույն գրացուցակում լատինական տառերով գրված էր աղավաղված ձևերով՝ Octavensis, Toctanensis, Occenensis²⁷։ որը Օրմանյանի կողմից ընթերցվել էր իրեն Ոկտանցի կամ Տոկտանցի կամ Ոկլեմեցի և որ նա անլուծելի էր համարել, ի վերջո գրելով՝ «Նմանությամբ ճշտելն ալ դժվար»²⁸։ Այնինչ Ա-

²³ Հ. Ս. Անաւայանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 39—40։

²⁴ Ամբատ Սպարապետի տարեգրություն, Վենետիկ, 1805, էջ 110—111։

²⁵ Հ. Ս. Անաւայանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 41։

²⁶ Տե՛ս «Էրաբեր հասարակ. գիտ.-ի», Երևան, 1969, № 3, էջ 78—81։ Այդ մասին տես նաև Անաւայանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 29—31։

²⁷ Տե՛ս Հ. Ս. Անաւայանի գրախոսվող աշխատությունը, էջ 86։

²⁸ Մադաքիա արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Բ, Կ, Պոլիս, 1914, 8 1906։

Անասյանը այն ճշգրտում է իրեն **Ուխտանեսն**²⁹: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ժ դարի հայ պատմիչ Ուխտանեսի պատմության «մերժված» գրքերի շարքում հիշատակվելն իսկապես, որ տեղին է, քանի որ ինչպես միջնադարում, այնպես էլ նոր ժամանակներում այդ աշխատությունը քաղկեդոնականների կողմից մերժված է եղել: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Դամասկացու միջնադարյան հայ քաղկեդոնական խմբագրողը Անաստական տողեր ունի ուղղված Ուխտանեսի հասցեին³⁰: Նույն լատիներեն ցուցակում իրեն 13-րդ գիրք նշված է *Nanaim, Ranim, Vanaim*³¹ ձևերով մի աշխատություն, որ Օրմանյանը հակված է ուղղելու իր «Վանամի մեկնություն» Հովհաննես, որ **Վանական կամ Վարդան** վարդապետը պիտի ըլլա, թեպետ Հովհաննես մեկնություն գրած ըլլալին հայտնի չէ³²: Անասյանը այս ևս մեծ հաջողությամբ ճշգրտում է իրեն Նանա, այսինքն Նանա Ասորու «Մեկնություն Յովհաննես անտարաբնին»³³: Նույնպես գրացուցակի 17-րդ գիրքը, որի լատինատառ աղավաղված հայերենը կարդացվում է իրեն *Textorquire, Teytor-guunt*³⁴ և որը Օրմանյանի կողմից ընթերցվում է իրեն **Տեքստորկեր կամ Տէտորգուտ** նրա մասին անորոշ կերպով գրում է Օրմանյանը՝ «Գիրք խնջոյից թարգմանված, ճշդելը դժվար»³⁵, այս ևս դարձյալ հաջողությամբ ճշգրտվում է Անասյանի կողմից հետևյալ ձևով: Նկատի ունենալով, որ այն թարգմանված է իրեն *Liber epistolarum* և ստուգելով նաև լատինատառ հայերենով գրված աղավաղումները, ճիշտ կերպով գտնում է, որ այն «Թղթոց գիրք»-ն է³⁶: Հիշյալ ճշտումները կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես ընդհանուր հայ մատենագրության, այնպես էլ հիշյալ գրքերի պատմության համար:

Ուշագրավ են նաև Վարդանի կյանքի ու գործունեության հետ կապված մի շարք տեղանունների մասին կատարված ճշտումները: Նախ ճշտվում է Այգեկի տեղը. հիշատակարանների օգնությամբ ապացուցվում է, որ այն օտմվել է Դոսխ (Տասխ) կոչված ձորում, իսկ Այգեկն ու Դոսխ գտնվում էին Սուրբ լեռներում, որոնք այլևի են հայտնի Սյալ լեռներ անունով³⁷: Ճշտվում են նաև Մարաթան և Դուրքը, նոր է հայտնվում Վերին Մարաթա տեղանունը³⁸:

Եզրակացություն: Ներհում բանասեր Հ. Ս. Անասյանի սույն աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայ մատենագրության պատմության համար: Դրա շնորհիվ այժմ Վարդան Այգեկցին, իր ամբողջ հասակով կրնգնան, ի հայտ է գալիս մեր միջնադարի երախտավորների շարքում. նա այժմ արդեն ունենում է իր կենսագրությունը և իր արժանի տեղն է գրավում հայ գրականության պատմության մեջ: Նա խոշոր առակագիր լինելուց բացի այժմ հայտնի է դառնում նաև իրեն իր ժամանակի մեծագույն հայ եկեղեցական, հասարակական և մշակութային գործիչներից մեկը: Վարդանը կարևոր նպաստ է բերել իր ժամանակին հուզվող դավանաբանական հարցերին և, պայքարելով լատինատու հոսանքի դեմ, դարձել ազգային ինքնությունության համար պայքարող հայ կարկառուն դեմքերից մեկը: Այժմ մեզ մնում է ցանկանալ, որ բազմախառակ հայագետ Հ. Ս. Անասյանը իր խոստման համաձայն լույս ընծայի նորահայտ «Հատարամառ»-ի բնական բնագիրը՝ ուսումնասիրությամբ հանդերձ, այսպիսով հայագիտությանը վերջ տալիս ընծայելով կորստյան մատնված արժեքավոր երկերից մեկը: Այս նշանավոր չորձը իր հասուկ տեղն է ունենալու «Իիրք թղթոց»-ի, «Վնիք հատար»-ի, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» երկի և նմանների շարքում: Հաջողության ջերմագին մաղթանքներ հայագիտության վաստակավորին սույն ծանր աշխատանքը ևս իր անձնական «Հակակական մատենագիտության» հետ միասին սովորտին հասցնելու համար:

ՍՈՒՐԵՆ ԲՈՒԱՆԶՅԱՆ

²⁹ Հ. Ս. Անասյան, նշված աշխատությունը, էջ 36:

³⁰ «Լույս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 357, 475:

³¹ Հ. Ս. Անասյան, էջ 36:

³² Մ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», նույն տեղում:

³³ Հ. Ս. Անասյան, էջ 36:

³⁴ Հ. Ս. Անասյան, էջ 36:

³⁵ Մ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», նույն տեղում:

³⁶ Հ. Ս. Անասյան, էջ 37:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 5—6:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 15, ծանոթ. 28:

